

Miskotte over Augustinus (1954/'55)

HERDENKING VAN AUGUSTINUS^{1 2}

Aurelius Augustinus werd geboren in een landstadje van Noord-Afrika, Thagaste, op de 13de november 354. Voor het onderricht in de gewone, noodzakelijke leervakken ging hij naar het betrekkelijk dichtbij gelegen Madaura. Zo was hij van vader en moeder bijna voortdurend verwijderd en, ter wille van een goede grondslag van zijn kennis, wellicht te veel aan zichzelf overgelaten. Op zijn zestiende jaar kwam hij weer naar huis: zijn ouders – de vader een aanhanger van de oude, heidense godsdienst van deze landstreken, de moeder een diep-vrome mystieke christin – herkenden hem nauwelijks: de bewegelijkheid van zijn geest, de rijkdom van zijn verbeeldingsleven, de taaie consequentie van zijn verstand zetten hen in stomme verbazing. Wat te doen? Het was duidelijk dat ook zijn temperament machtig aanzwol en dat hij tot alles in staat zou zijn, indien het niet lukte om aan zijn hongerige geest overvloedig voedsel te verschaffen en aan de avonturier in hem een ruim terrein.

Augustinus zélf heeft deze periode in zijn *Bekentenissen* met zeer donkere kleuren geschilderd en met zelfaanklachten overdekt.³ Wel is het enige tastbare feit een kleine diefstal van fruit, uit boomgaard of winkel, zoals die in de vlegeljaren bijna geregeld voorkomt. Ook moest hij aan allerlei typische jongensavonturen meedoen om zijn krediet bij zijn kornuiten niet te verliezen. Bij de jonge Augustinus, geheel op liefde en vriendschap als hoogste vorm van leven aangelegd, kreeg dit alles een diepere toon en wellicht trof hem ook daardoor de misgreep dieper in het geweten. Hoe het zij, in de *Bekentenissen* stelt hij het uit zijn herinnering zó voor alsof zijn jongensleven min of meer liederlijk is geweest. Vader en moeder hadden intussen zoveel bij elkaar gespaard dat zij de onrustige jongen naar de hogeschool te Carthago konden zenden. Hij ging en stortte zich met een vaart niet alleen in de wetenschap, maar ook en allereerst in het leven, in het stadsleven, in het nachtlevens naar studentikoze trant. Hier leerde hij de magie kennen van wezenlijke toneelkunst, die iets van de diepten van de ziel openbaart in de schijn van een dagelijks gebeuren, maar hij leerde er ook de eigenaardige zuigkracht kennen en genieten van wat achter en om het toneel, in elke tijd en vooral in die halfheidense tijd, omging. Hij stortte zich dronken, hals-over-kop, met de hielen naar boven, in de afgrond van een ongebonden leven. Hij verzwoeg met een bijna verheven levensvraatzucht mensen en dingen, kleuren en klanken, de geheimen van het vlees en de spelingen van een fonkelend vernuft – en wérd verzwoegen, eerst meegevoerd, ópgedeind, dan ontroerd, ontvoerd, verzwoegen eindelijk in eigen stroom en levensdrift, van trots en walg bezeten, de afgrond toejubelend, gravend naar de ondergang als naar een schat, een eeuwige buit. Augustinus (en dat is typisch voor zijn hoge zelfgevoel, zijn heidense

¹ K.H. Miskotte schreef in 'zijn' blad *In de Waagschaal* zes artikelen over Aurelius Augustinus (354-430) t.g.v. diens 1600ste geboortedag. Ze verschenen in de tiende jaargang (1954/55) vanaf 4 december 1954. Een eerdere reeks verscheen in het *Predikbeurtenblad der Nederd. Herv. Gemeente te Meppel*, in nr. 18-22 van 1930, t.g.v. Augustinus' 1500ste sterfdag.

² *In de Waagschaal* jg. 10, nr. 10, 4 december 1954.

³ Augustinus' *Confessiones* (*Belijdenissen*) werden geschreven in 397/98 en vormen de belangrijkste autobiografische tekst uit deze eeuwen. De bekendste oudere Nederlandse vertaling is die van Alexander Sizoo uit 1928. M had in zijn bibliotheek de vertaling van Frans Erens. Amsterdam: Van Looy ²1917. [1021] In deze tekst wordt verwezen naar de tekst van de 3de druk uit 1919.

geloofsgloed) noemde de zoon die zijn maîtresse hem baarde: Adeodatus, van God gegeven (eerst later, in de *Bekentenissen*, noemt hij hem een kind van de zonde). Men heeft ook hier willen vergoelijken, men heeft gezegd dat Augustinus zich toch v r hield van het drijven van de woestelingen en dat zijn verhouding tot Adeodatus' moeder van geestelijk-zedelijk gehalte was, men heeft erop gewezen dat zowel het Romeinse recht als het Kerkrecht van die dagen zulk een monogaam 'concubinaat' erkende... alles goed en wel, maar wij hebben méér te hechten aan Augustinus' eigen getuigenis, ook daar waar het een liberaal gemoed overdreven aandoet, dan aan de redenatie van toeschouwers en buitenstaanders. Het gaat ook niet om de feiten, om de concrete gevolgen, het gaat hi rom dat Augustinus in die jaren God zag in en achter de ongebroken levensdrift, terwijl hij later God anders ziet, gans-anders, en dan ook vanzelf die ongebroken levensdrift als zonde onderkent, als waan en als schuld. Deze razernij van de jeugd, dit stille slurpen aan bron en beek van het golvende bloed, vielen in zijn achttiende en negentiende levensjaar. Maar in dit laatste jaar komt een eerste bekering: het academische leerplan brengt de student in aanraking met een (thans verloren) geschrift van Cicero: *Hortensius*.⁴ De andere studenten hebben ermee gedaan wat de plicht en het examen eisten, maar voor Augustinus' hartstochtelijke geest werd dit boek een openbaring. Hij werd er onnoemelijk door bekoord en voelde plotseling nieuwe begeerten in zijn ziel oprijzen. Het zal niet veel anders geweest zijn dan een 'inleiding tot de filosofie', doortrokken van die eigenaardige toon, die oproept tot ernst, tot bezinning, tot een overwegen of boven alle wereldse goederen niet het stille geluk gaat van het streven-naar-waarheid en het vinden van zoete klaarheid, voor en na.⁵ Om zich een voorstelling te maken van dit voor Augustinus zo nieuwe ideaal zou men zich kunnen wenden tot een boek van deze tijd (dat sommigen van u trouwens stellig kennen): *Kleine Inez* van R. van Genderen Stort⁶. Het geestelijke leven dat de hoofdpersoon Peter daar, na zijn loutering, van de wereld afgewend, in zichzelf gekeerd, zonder hartstocht, zonder extase, zonder aardse verbittering en zonder aardse vreugde wil gaan leven, dat is precies het ideaal dat Cicero's boek aan Augustinus gebracht heeft. "En elke avond, na het middagmaal, de stilte, die duurde tot diep in de nacht, een stilte overigens, waarin het gevoel van eenzaamheid verloren ging en waarin hij, omhoog strevend tot gene zijde der starren, in het spel der zuivere gedachten de hoogste vreugde vond" [151] – "ik heb maar één eierzucht en dat is een zo zuiver mogelijk geestelijk leven te leiden..." [165] – "de vrede der ziel werd niet verworven noch de waarheid gevonden, zolang de aandacht zich keerde naar de beelden dezer wereld, die alle vergankelijk en bedrieglijk waren. De natuur moest gestild worden gelijk een hongerig en gevaarlijk roofdier, daarna verzonk zij allengs in een lichte sluimer, die zich ongemerkt

⁴ Dit verloren geraakte boek (uit 45 v.o.j.) is een dialoog van Marcus Tullius Cicero met politicus Quintus Hortensius Hortalus over de beste wijze voor jongeren om hun vrije tijd te besteden. Zich bezighouden met filosofie vinden zij de beste keuze.

⁵ Verwijst wellicht naar het voorlaatste (16de) couplet van 'Liefde-lied' (op de wijs van Psalm 103) van Adriaan van Loo: "Dan zouw ik u om uwent wil beminnen, / En bly zijn dat op aarden hier mijn zinnen, / Iets vonden 't geen uw liefde waardig is, / Een ziele die door 't aanschouw uwer waarheid, / En wesentheid van klaarheid, word tot klaarheid / Veranderd naar u heer'lijk Even-beeld." In: *Geestelyke gesangen, opgemaakt door eenige godvruchtige zangers en zangeressen, en nu uit verscheyde by een vergaderd*. Middelburg: Simon Clement, ca. 1714, 101.

⁶ *Kleine Inez* van Reinier van Genderen Stort (1886-1942) verscheen in Arnhem bij Van Loghum Slaterus in 1925. De navolgende citaten zijn uit deze uitgave.

verdiepte en werd de geest vaardig over haar” [268] – “zo begrijpen degenen die tot het ware inzicht zijn ontwaakt, dat het enig heil is te leven volgens de rede, opdat de ziel zich voorbereide tot het eeuwige herstel.” [271]

Deze toon is ongetwijfeld de toon geweest van het geschrift dat Augustinus, naar zijn eigen getuigenis, “de stoot tot een eeuwige beweging” gaf. Dit was een stuk praktische filosofie, een verheerlijking van het evenwicht van de ziel en van een ingetogen levenswandel. Stellig heeft God door dit boek de hand op hem gelegd met een voorlopige maar besliste druk op zijn wilde schouder. Maar omdat in Augustinus te veel onbeteugelde, elementaire hartstocht was, werd hij gedreven het geestelijke leven, dat hij nu als ideaal was beginnen te zien, en het natuurlijke leven, dat met bovenpersoonlijke hevigheid in hem bruiste, als volstreckte tegendelen te zien. Hij kon bij deze rustige wijsheid van Cicero niet leven, hij moest zich voortdurend afvragen: vanwaar dan die macht van het vlees, vanwaar dan die blijvende, onoverwinnelijke overmacht van de natuurkrachten? En zo werd hij, gegeven zijn oude aard plus zijn nieuwe inzicht, meer en meer ontvankelijk voor de leer der Manicheeërs. Zij vormden een wijdverbreide sekte, die terugging op oeroude oosterse leringen aangaande de eeuwige godheid van het kwaad strijdende met de eeuwige godheid van het goede. Naar macht en invloed gerekend waren zij een kerk, een heel de toenmaals bekende wereld omspannende kerk, even breed-vertakt als de katholieke christelijke kerk van die dagen, een complete anti-kerk. Het Manicheïsme beweerde de weg tot de waarheid en het ware leven te bezitten, zonder van de mensen een geloof-op-gezag te eisen gelijk de christelijke kerk en zonder de mensen te leiden tot een belachelijke aandacht voor de ‘bakersprookjes’ van het Oude Testament. Dit was toen geheel naar Augustinus’ hart. Hij sloot zich al spoedig in Carthago aan bij de grote kerk van de Manicheeërs. Hier werd verstaan dat de strijd tussen goed en kwaad een wêreldstrijd was, die wezenlijk buiten de mens ómgaaft, die uitgevochten wordt tussen het goede en het kwade Principe. Hier werd onthouding gepredikt, maar niet alsof daarmee op zichzelf het heil veroverd kon worden, veeleer om aan het goede Principe geen nodeloze hindernis voor Diens arbeid in de weg te leggen. Hier werd op een veel verhevenere wijze over God gedacht dan in de barbaarse en vaak onzedelijke verhalen van de Schrift. Hier was én realisme én idealisme, hier werden de spanningen tussen vlees en geest ten volle erkend en hier kwamen toch de hoge aspiraties van de mens tot hun recht. Hier werd ook een centrale plaats toegewezen aan Christus, als één van de voornaamste voorposten en pioniers waarvan het Goede Principe zich bediende in de wereldlange strijd met het Kwade Principe. Zo meende Augustinus destijds, al gaf het hem geen volle bevrediging.

Negen jaar is de latere bisschop en kerkvader lid geweest van deze kerk. Op den duur verdroeg hij hun mythologische en astrologische fantasieën niet meer. Een beroemde priester van die kerk, een zekere Faustus [van Mileve], heeft zich ten uiterste ingespannen om Augustinus te behouden en zijn geweldige talenten te spannen voor de zegekar van het Manicheïsme, maar hij was niet in staat de steeds aanwassende bezwaren van de jonge leraar-in-de-retorica te weerleggen. Het was er verre vandaan dat Augustinus, nu innerlijk los van de “schijn-kerk”, zich zou aansluiten bij de christelijke kerk. Zijn verstandelijke bezwaren daartegen en zijn innerlijke afkeer daarvan waren nóg groter. Zo ontvlucht hij beide en wordt geheel scepticus, een mens die in de eerlijke bekentenis van zijn niét-weten de hoogste vorm van geestelijk leven belijdt. In naam blijft hij nog lid van de kerk van de

Manicheeërs. Wat hem troost is de schoonheid van de wereld en van de taal. In deze tijd schrijft hij dan ook een boek (dat sedertdien óók is verloren gegaan) over “Het Geschikte en het Schone”. Later zegt hij ervan in zijn *Bekentenissen*: “Zo was het redelijk verstand bij mij toen ter tijde en ik wist niet, dat er een ander licht in moest schijnen, opdat het de waarheid zou deelachtig worden, omdat het in zichzelf en op zichzelf de waarheid niet is. Want gij, o Here, zoudt mijne lamp doen lichten, gij, Here, zoudt mijne duisternis doen opklaren. O, uit Uw volheid hebben wij allen ontvangen, want gij zijt het waarachtige licht, hetwelk verlicht, een iegelijk mens, die in deze wereld komt, omdat in U geen verandering is noch duisternis der momenten. Zie, ik streefde naar U en werd door U verstoten, opdat ik zou proeven de dood, déze dood: dat Gij de hoogmoedigen wederstaat.” [77v.] En iets verder (in het 15e hoofdstuk van het vierde Boek) heet het: “ik was toen misschien zesentwintig of zevenentwintig jaar, toen ik die delen schreef, overwegende bij mij vleselijke verzinsels, die suisden langs de oren van mijn hart, die ik toch richtte, o zoete Waarheid, naar uw binnenste melodie. Ik dacht over het Schone en het Geschikte en ik wou heel graag staan en U horen en mij verheugen over de stem van de bruidegom, maar och, ik kon niet; want ik werd door de stemmen mijner dwalingen ontvoerd naar buiten en door het gewicht mijner hovaardij zakte ik in de afgrond. Aan mijn gehoor gaaft Gij niet dé vreugde, niet dé verrukking, en mijn gebeente, dat nog niét was vernederd, sprong daarom ook niét op.” [78v.]

HERDENKING VAN AUGUSTINUS II⁷

In deze periode van zijn leven zou het dus een verkrachting van zijn geweten geweest zijn indien Augustinus aansluiting gezocht had bij de christelijke kerk. Wel voelde hij zich moe en diep-teleurgesteld door de Manichese leringen, maar hun godsbegrip en de verwerping van het Oude Testament deelde hij nog, terwijl de mensvormige Godsvoorstelling van de kerk hem bleef tegenstaan. God scheen hem eerder een opperste Natuurkracht toe, een zeer fijn-stoffelijke Energie, dan een persoon die, op de wijze van de mensen, verstand, gevoel en wil zou hebben. Later bekent hij dat hij zich helemaal niet God als Geest kon denken en dus de beeldspraak van de Schrift niet als beeldspraak kon vatten. Welk een ontzettende tijd, deze jaren van scepsis, voor een hart dat zo hongerde, zo hijgde naar God. Met onuitsprekelijke zuchtingen⁸, de eierzucht en de genotzucht te boven gaand, in het lege te belanden, om dan teruggeworpen te worden in de traagheid van het vlees, in de morrende verveling, in de vale mismoedigheid – het was een beproeving, een marteling voor dit arendsjong, dat bestemd was de hoogste luchten van de extase in te klimmen. In deze tijd overviel hem echter een zo intense walg ten opzichte van de levenswijze van de Carthaagse studenten dat hij plotseling een schip nam en – tegen de wil van zijn moeder – de Middellandse Zee overvoer naar Rome. Blijkbaar had hij dus de spanningen, die een beleven van de Manichese leer noodzakelijk moest meebrengen, zó in zich opgenomen dat hij de leeghoofdige emancipatie niet meer als vrijheidsroes zag maar als een wanhoopsdans, die onuitstaanbaar werd op den duur. In Rome bleef hij slechts kort, omdat hij een belangrijke post kreeg als leraar in-de-

⁷ In de *Waagschaal* jg. 10, nr. 11, 11 december 1954.

⁸ Verwijst naar Rom. 8: 26.

retorica te Milaan. Dat was in het jaar 384. En sindsdien kon hij zijn drang tot onderwijzen en leiden volle bevrediging geven. Hij deed het, gelijk alles wat hij aangreep, met een breed-ademende hartstochtelijkheid. Anders dan de gewone leraar in dit antieke vak (dat wij zo niet meer kennen) trachtte hij zijn jongens te leren denken, stellen en spreken wel naar de regels-der-kunst, maar toch van binnenuit, met een persoonlijke liefde voor de heerlijkheid van de menselijke taal en een diep geloof in de wereldbeheersende, wereldrichtende betekenis van het klare denken.

Toch werd dit de ongelukkigste tijd van zijn leven. Op aandrang van zijn moeder Monica, die hem in grote bezorgdheid nagereisd was, verlooft hij zich naar zijn stand met een vermogend Milaans meisje en neemt, met een bezwaard hart, afscheid van de moeder van Adeodatus. Ten slotte blijkt dat er om formele, familierechtelijke redenen van een huwelijk niets komen kan en hij gaat met een andere, rijpere vrouw dan een nieuw concubinaat aan, dat hem niets dan kwelling en ellende bezorgd heeft. Het filosofische levensideaal stond hem voor ogen, hij was wel zeer veranderd, zijn spontaneïteit was gedempt, zijn levensmoed gefnuikt, de macht van zijn zinnen bleef sterk, maar was niet meer natuurlijk, niet meer naïef, niet meer heidens-religieus. Daardoor werd alles in dit nieuwe samenleven minder van kwaliteit, platter, vreugdelozer dan in de vroegere verhouding tot Adeodatus' moeder. Later in de *Bekentenissen* terugziend op deze periode, roept hij uit: "O, kronkelende wegen! Wee de vermetele ziel, die hoopt, als ze U verlaat, iets beters te vinden! Van voren en van achter, in de rug en in de zijden en op de buik, alles voelt hard en dor aan en gij alleen zijt de Rust!" [131] In deze tijd van zijn diepste vernedering kwam hulp opdagen van verschillende zijden. Ten eerste hoorde hij in Milaan de grote Ambrosius, bisschop van die stad, verscheidene keren preken.⁹ De heilige gloed van zijn woord en vooral de allegorische uitlegging, de 'vergeestelijking' van de voor hem meest aanstotelijke gedeelten van de Schrift deden Augustinus echt goed, ze gaven hem hoop dat hij toch ook wel zijn plaats zou kunnen vinden in de christelijke kerk. Reeds lang stond voor hem vast dat alleen een bovenpersoonlijk gezag hem de weg kon openen naar de vrede. Zulk een gezag vertegenwoordigde de kerk, maar hij was anderzijds weer te eerlijk en te waarachtig om zich in een blind geloven-op-gezag, ofschoon het hem uit veel twijfel zou óphalen, te kunnen schikken. Vandaar dat bisschop Ambrosius hem zo bovenmate belangrijk werd, telkens wanneer deze op de kansel de Schrift verklaarde voor al het volk, doch zo dat óók een ontwikkeld mens, een fijnproever, een intellectueel-rechtschapen man er iets aan hebben kon, zich althans niet behoefde te ergeren aan wansmaak en banaliteiten.

Ten tweede kwam hij in aanraking met de Neoplatonische wijsbegeerte. Hij verdiepte zich in deze hoge, idealistische gedachtewereld. Het was een bad-van-de-wedergeboorte voor zijn denken. Hij leerde God als Geest verstaan, boven de tijd en al het zienlijke verheven, niet in ruimtelijke zin, maar in kwalitatieve zin. Hij begreep nu dat de drang tot de kennis van God en het verlangen naar de zaligheid één en hetzelfde waren, dat die kennis zélf de zaligheid inhield. Hij zag in dat het boze niet een oerprincipe, niet een natuurkracht kon zijn, dat het iets puur-negatiefs is, een ontbreken-van-het-goede, niet bestaande in enige wet, feit of ding in de wereld, maar alleen gegrond in de menselijke wil, namelijk in de afwending van die wil van God, die het Hoogste Goed is. Hij had een schemerachtig voorgevoel dat de

⁹ Bisschop Ambrosius van Milaan (339-397).

prediking van de kerk en deze nieuw-platonische wijsbegeerte in de grond hetzelfde bedoelden. Hoor dit stuk uit de *Bekentenissen*, dat slaat op deze tijd. “O eeuwige waarheid, en ware Liefde en dierbare eeuwigheid! Gij zijt mijn God: naar U zocht ik, dag en nacht. En toen ik U voor het eerst leerde kennen, hebt Gij mij omhooggeheven, opdat ik zou zien, dat er waarlijk was, wat ik zag en dat ik het eigenlijk niet was, die zag. En gij hebt weerkaatst de zwakheid van mijn gezicht, hevig in mij stralende: en ik sidderde van liefde en schrik en ik vond mij ver verwijderd van U in het schimmenrijk, in dit rijk der on-gelijkenis, alsof ik hoorde uwe stem uit den hoge: ‘Ik ben de spijs der sterken, groei en zij zult mij eten; gij zult mij niet veranderen in u, zoals gij met de spijsen voor uw lichaam doet, maar gij zult veranderd worden in Mij.’ En ik zei: is de waarheid niets, een ledig, dat zij noch door de eindige noch door de oneindige ruimten is verspreid? en van verre riep Gij: ‘Ja, zij is. Ik ben, die Ik ben’ – En ik hoorde het, zoals men hoort met het hart en nu twijfelde ik niet meer. Eerder had ik getwijfeld aan mijn eigen bestaan, dan dat dit niet de waarheid zou zijn, die men door het geschapene héén begrijpend aanschouwt.” [149]

Het kon niet anders of het ideaal van een wereldontvluchting, zoals het Augustinus sinds de lectuur van Cicero voortdurend voor ogen had gestaan, moest met verdubbelde helderheid hem toestralen, nu hij het neoplatonisme had leren kennen en ertoe neeg zich te buigen onder het gezag van de christelijke kerk, die immers toen voor een groot deel op de geestelijke kracht van de eerste monniks-idealen, op de bezieling van de virginiteit dreef. En juist in deze dagen kwam hem de levensbeschrijving in handen van de heilige kluizenaar Antonius¹⁰. Het strakke beeld van dit leven-vol-zelfkastijding greep Augustinus tot in het diepste van zijn ziel. Geestelijk leven was geen idylle, geestelijk leven in radicale zin eiste ontzettend veel, eiste versterving, onthechting, bevleugeling door vernietiging.

Daarbij kwam dat een heftige, gevaarlijke ziekte hem aangreep en dwong zijn werk in Milaan op te geven. Maar vóórdien had hij nog een diepe ervaring (waarover hij de eerste jaren niet sprak en die hij later bijvoorbeeld in de *Bekentenissen* wellicht té gewichtig als zijn eigenlijke bekering heeft voorgesteld)... hij ging wanhopig om in de tuin van zijn huis in Milaan: hoe lang? hoe lang nog? Morgen, altijd morgen? Waarom nu niet? Waarom niet in dit uur het eind van mijn schande – daar hoorde hij de stem van een meisje bij de burens achter het huis zeggen in zang en dikwijls herhalen: “*tolle, lege*”, neem en lees! Hij ging terstond terug naar het terras, waar het daar even achtergelaten boek lag (het was Paulus’ Romeinenbrief) en begon met gespannen aandacht te lezen het stuk, waarop het eerst zijn oog viel: “doet aan de Here Jezus Christus en verzorgt het vlees niet tot begeerlijkheden” [Rom. 13: 14]. Later schrijft hij over dit moment: “Ik wilde niet verder lezen, het was ook niet nodig; dadelijk bij het einde dezer woorden werd er als het ware een licht van veiligheid in mijn hart uitgegoten en alle duisternissen van de twijfel vlogen heen”. [187]

Tot herstel van krachten – de ziekte had heel zijn gestel sterk aangegrepen, hij moest zijn ambt opgeven – ging Augustinus naar het landgoed van een vriend, tegen de tijd van de wijnoogst. Een stille, guldene herfst omvangt de man, uitgeput van het tumult van de wereld en het rumoer van zijn gedachten. Te Cassiciacum kon hij eindelijk beginnen een leven van bezonken ernst in pure geestelijkheid te leiden. Maar hij las daar ook de psalmen. Ze

¹⁰ Antonius van Egypte of Antonius-Abt (251-356), de ‘vader van het kloosterleven’. Kort na zijn dood schreef Athanasius van Alexandrië in het Grieks zijn eerste heiligenleven, na diens dood in 386 in het Latijn vertaald als *Vita Antonii*.

vertolkten in de stilte van het buitenleven en de beschouwelijkheid de verdrongen kreten van zijn hart — “o, hoe vlamde ik voor U óp door hen en hoe werd ik aangevuurd ze zelf uit te roepen, als ik kon, over de hele wereld, tegen de hoogmoed van ’t menselijk geslacht!” [195] Hij vormt daar buiten met een schare vrienden een samenleving van jongeren, die een zuiver-geestelijk leven willen leiden in onderlinge liefde, nederig en tot dienen bereid. Maar daar in de rijpe vrede tussen de hoge, donkere cipressen, in de paradijselijk-volle, Italiaanse zonneshijn werd (daarvan kunnen wij verzekerd zijn) een strijd gestreden, zó fel dat de woorden ontbraken die te beschrijven. Onder de schijn van een stil, beschouwelijk leven, sloeg uur op uur, waarin een mens ten bloede toe moest tegenstaan, strijdend tegen zichzelf. Hij ontdekte daar ook waarin Christus’ verschijning zich onderscheidt van de wijsheid der neoplatonici: deze kennen wel het Woord, maar niet het vléés geworden Woord, “dat vóór alle tijden en boven alle tijden onveranderlijk blijft uw Zoon, mede-eeuwig met U en doet van zijn volheid de zielen ontvangen om gelukkig te zijn en door de deelneming aan de eeuwige wijsheid worden zij vernieuwd, om wijs te zijn, dat staat daarin [namelijk in de neoplatonische boeken], maar dat Hij in de tijd voor de ongelovigen en de goddelozen gestorven is, dat staat daar niét in; want dit hebt gij voor de wijzen en verstandigen verborgen en geopenbaard aan de kleinen, om te worden verkwikt.” [147] Pasen 387 liet Augustinus zich dopen te Milaan met zijn vriend Alypius en zijn zoon, de toen 15-jarige Adeodatus.

HERDENKING VAN AUGUSTINUS III¹¹

[Na] de schone herfst en de stille winter op Cassisiacum te hebben doorgebracht in gestadige bezinning en menige innerlijke strijd, was Augustinus dus (Pasen 387) gedoopt, opgenomen in de gemeenschap van de katholieke (= algemene) christelijke kerk. Hij was toen ruim drie-en-dertig jaar, had, om tot zichzelf te komen, de wereld van de geestelijke waarden bereisd, had zich gevormd in de diepte en in de breedte, maar zijn inzicht in het wezen van het Evangelie was nog slechts zeer aanvankelijk. Hij geeft aan het christendom de voorkeur, allereerst omdat het door een sterke autoriteit gedragen werd, (“ik zou zeker het Evangelie niet geloven, indien de heilige kerk er mij niet toe bewoog” heeft hij gezegd), maar de historische verschijning van Jezus Christus was hem (althans voor zijn denken) voorlopig niet meer dan een hulplijn om het neoplatonische vroomheidsideaal te benaderen. Wat wij, door de arbeid van de Hervormers opgevoed, voor het wezen van het Evangelie zullen houden, zullen wij bij Augustinus in de eerste jaren na zijn doop, in het geheel niet, en in latere jaren zelden en in een geheel ander verband aantreffen. Augustinus is te zeer in beslag genomen door de strijd tussen vlees en geest, hij verwacht nog te veel van de zelf-heiliging van de mens. Dat voelen wij voortdurend in de *Bekentenissen*, vooral in een passage als de volgende, die overigens blijk geeft van een diepe, zielkundige blik: “Terug hielden mij de nietigheden der nietigheden en de ijdelheden der ijdelheden, deze oude vriendinnen, en schudden mijn vleselijk omhulsel en murmelden daaronder: Laat gij ons varen en van dit ogenblik zullen wij niet meer met u zijn in der eeuwigheid? En van dit

¹¹ In de *Waagschaal* jg. 10, nr. 10, 18 december 1954.

ogenblik zal dat en dat u niet meer zijn geoorloofd in der eeuwigheid? En wat fluisterden zij in dat 'dat en dat', wat fluisterden zij, mijn God? Dat uw barmhartigheid afwende van de ziel van uw dienaar de vuilnis, die zij fluisterden, en de schande. En reeds hoorde ik ze veel minder dan de helft, niet meer vrij mij tegen sprekend en komend tegemoet, maar als mompelend achter mijn rug en mij, als ik wegliep knijpend, opdat ik zou omkijken. Toch hielden ze mij op en ik aarzelde mij ervan af te trekken en ze van mij af te schudden en te gaan, waarheen ik geroepen werd, terwijl de hevige gewoonte sprak: 'denkt gij te kunnen leven zonder mij?', maar reeds sprak zij het heel zacht." [184]

Intussen was moeder Monica tot grote vreugde gebracht door de bekering van haar schone zoon en al spoedig ging zij over in de vreugde des Heren. Het autobiografische deel van de *Bekentenissen* (de eerste negen boeken omvattend) eindigt met een omstandig verhaal van de laatste dagen van zijn moeder. "Doch toen de dag naderde, dat zij uit dit leven zou gaan — welke dag gij kendet, wij wisten hem niet — gebeurde het, zoals ik geloof door uw verborgen toedoen, dat wij alleen stonden, leunende aan een venster vanwaar men de tuin, die binnen het huis waar wij waren gelegen was, kon zien — daar in Ostia aan de Tiber, waar wij, verwijderd van de menigte na de moeilijkheden van een lange reis, ons gereed maakten om scheep te gaan. Wij praatten dus samen zeer genoeglijk en het verleden vergetende, waren wij geheel gespannen op wat voor ons lag; en wij vroegen ons af bij de waarheid, die gij zijt, hoedanig het toekomstige eeuwige leven der heiligen zou zijn, dat geen oog ooit zag, geen oor ooit hoorde, noch ooit in 's mensen hart was opgestegen. Wij openden met verlangen de mond van ons hart naar de vloeiende wateren uwer bron, de bron des levens, die is bij U, opdat besprenkeld van daar uit, naar gelang van ons begripsvermogen, wij op alle wijzen over een zo verheven onderwerp zouden denken. Toen ons gesprek erop neerkwam dat de genoegens der vleselijke zinnen, in stoffelijk licht bezien, bij de bekoring van dat leven niet alleen niet konden worden vergeleken, maar zelfs niet genoemd, verhieven wij ons in brandende vervoering in die bespiegeling en doorwandelden trapsgewijze in gedachten al het lichamelijke en de hemel zelf, waaruit de zon, de maan, en de sterren de aarde beschijnen. En nog stegen wij innerlijk hoger, denkend en sprekend over U en bewonderend uw werken. En wij kwamen op ons verstand en wij overschreden dit, om te bereiken het land van de onvergankelijke overvloed, waar gij Israël weidte met het voedsel der waarheid voor altijd en waar het leven wijsheid is, waardoor is geworden dit alles, dat was en dat zal zijn. En het wordt niet, maar het is zo zoals het was en zo zal het altijd zijn, omdat, liever gezegd, het geweest zijn en het zullen zijn er niet in is, maar alléén het zijn, omdat het eeuwig is; want geweest zijn en zullen zijn is niet eeuwig. En terwijl wij zo spraken en opensperden onze ziel, bereikten wij dat een weinig met de volle slag onzes harten; en wij zuchtten en lieten daar achter de gebondene eerstelingen des geestes en wij keerden terug tot het geluid van onze mond, waar het woord begint en eindigt. En wat is gelijk aan uw Woord, onze Heer, dat blijft in zich zonder te verouderen en dat alles vernieuwt? Wij zeiden dus: Wanneer voor iemand zwijgt het rumoer des vleses, wanneer zwijgen de fantasieën der aarde, der wateren en der lucht, zwijgen de polen en de ziel zwijgt voor zich zelve en zij zich streeft voorbij zonder aan zich zelve te denken; wanneer zwijgen de dromen en denkbeeldige openbaringen, alle taal en alle teken, en alles, wat wordt voorbij gestreefd, zwijgt volkomen, want dat alles verkondigt immers als het wordt gehoord: 'Wij zelf hebben ons niet gemaakt, maar Hij heeft ons gemaakt, die blijft in der eeuwigheid'. Wanneer deze

gezegden reeds stilzwijgen, omdat zij het oor oprichtten tot hem, die hen heeft gemaakt, en hij dan alléén spreekt, niet door hen, maar door zich zelf, zodat wij zijn woord horen, niet door de taal des vleses, noch door de stem van een engel, noch door de schal der wolken, noch door het raadsel der gelijkenis, maar hem zelve horen, die wij in dat alles beminnen, hem zelve horen zonder hen, zoals wij ons nu tot hem hebben uitgestrekt, en met de vlugge gedachte hebben bereikt de eeuwige wijsheid, die boven alles is blijvende: wanneer dat voortduurt en daaronder worden weggetrokken de andere visioenen van lang niet toereikend gehalte en dit enige visioen ons meevoert en ons in zich opneemt en bevestigt in de innerlijke vreugde haren toeschouwer, zodat aldus zij een leven van eeuwigheid, zoals dat nu was een ogenblik van begrip, waarnaar wij zuchtend verlangden – is dat dan niet wat betekenen de woorden: ‘Ga in in de vreugde uws Heren?’ En wanneer zal dat gebeuren? Zal het zijn, wanneer wij allen opstaan, maar niet allen worden veranderd?” [208vv.]

Het negende boek van de *Bekentenissen* eindigt met enkele hoofdstukken waarin de woorden met de klank van onderdrukte rouwklachten komen en gaan. En de grote troost ligt alleen hierin, dat deze zoon dood was en levend werd en hij was verloren en is gevonden. En de Katholieke Kerk, een Moeder, die als het ware mét en in moeder Monica wachtte neemt deze prachtige zoon en heel de schitterende karavaan van zijn gedachten óp in haar ruime huis, waarin inderdaad véle woningen zijn. En Augustinus heeft het zijn nieuwe bovennatuurlijke Moeder geloond, dat zij hem rust gebracht had, hij heeft het haar geloond met een arbeidslust en een strijdvaardigheid, nacht en dag zich ontwikkelend en zich vermenigvuldigend ten hare bate, tot haar verdediging, tot haar blijvende glorie.

De verdere gang van Augustinus’ kerkelijke arbeid geven wij kort met enkele jaartallen aan:

388 Terugkeer naar Afrika, dood van Adeodatus.

389 Tot priester gewijd.

392 Schriften tegen de Manicheeërs.

394 Weerlegging van de Donatisten.

395 Gewijd tot bisschop van Hippo.

397 Weerlegging van de Arianen, in zijn groot werk *Over de Drie-eenheid*.

398 Concilie van Carthago, en hij het middelpunt.

413 Hij begint zijn groot werk over *De Stad Gods* (d.i. de Kerk).

430 Hij sterft te Hippo, de 28e augustus, terwijl de Vandalen de stad belegeren.

HERDENKING VAN AUGUSTINUS IV¹²

We kunnen er niet aan denken de leer van Augustinus en de invloed daarvan voor u uiteen te zetten. Het zij u genoeg te weten dat hij de grondslag heeft gelegd voor alle leerstukken van de westerse orthodoxie: van de drie-eenheid, van de erfzonde, van de kinderdoop en van de kerk. Zoals steeds in de geschiedenis van de kerk ontstond de bezinning aangaande de waarheid eerst als reactie op de prikkel van de ketterij, in dit geval van de Manicheeërs, van de Marcionieten, van de Pelagianen en van de Donatisten. Het is echter ondoenlijk

¹² In de *Waagschaal* jg. 10, nr. 14, 1 januari 1955.

binnen de maat van ons blad daar ook slechts aanduidenderwijze op in te gaan. Liever zouden wij nog enkele grepen doen uit Augustinus' verdere bisschoppelijke leven, mede ter belichting van zijn karakter.

Toen hij in Afrika terugkeerde en zich vestigde in zijn geboortestad Thagaste, maakte hij dadelijk ernst met zijn oude plan een gemeenschap van vrienden te stichten, die zou rusten op de gemeenschap van goederen. Hij had van de eerste kloosters, die in Egypte ontstonden, veel gehoord en dat dreef hem de landerijen die hij van zijn vader geërfd had onmiddellijk na zijn aankomst te verkopen, het geld te delen onder de armen en het huis dat hij behield met een moestuin voor de dagelijkse behoeften in te richten voor de heerlijke samenleving. Alypius, Adeodatus, Evodius, Nebridius en enkele anderen leefden daar met Augustinus samen, verrichtten de noodzakelijke handenarbeid in huis en tuin en zetten zich verder tot de studie, vooral van de Heilige Schrift.

In die tijd was er nog geen geordende opleiding voor geestelijken, en zo gebeurde het wel dat een man van singuliere gaven of van buitengewone heiligheid in de ogen van het volk plotseling in de eredienst door het volk als bisschop werd begeerd. Zo iets voelde Augustinus aankomen, maar hij vreesde ervoor en trachtte eraan te ontkomen, omdat de studie hem zo lief was en omdat hij opzag tegen de verantwoordelijkheid. Hij meed stelselmatig elk kerkbezoek in een plaats waar een bisschopsplaats vacant was. Toch werd hij, onverwacht, tot presbyter, tot onderbisschop van Valerius in Hippo gekozen. Hij weende, toen het spontane, hartstochtelijke Afrikaanse kerkvolk hem naar voren drong naar het oliesel van de wijding. Alleen, hij vraagt uitstel om zich nog enkele maanden te kunnen afzonderen en voor te bereiden tot het ambt. Men had opgemerkt dat hij weende toen men hem de wijding had opgedrongen en men heeft die tranen verkeerd uitgelegd (zoals de gewone mensen zijn, geweest zijn en zullen zijn), hij zou geweend hebben van spijt dat hij slechts onderbisschop werd. Augustinus schrijft daarover in een brief aan Valerius, die bewaard gebleven is¹³: “ik houd het ervoor dat mijn Heer mij op die wijze heeft willen louteren, immers ik waagde het vóórdien de misslagen van vele zeelieden te bekritisieren, alsof ik geleerder en beter was. Toen ik echter zelf voor het geval kwam te staan, begon ik de onbezonnenheid van mijn kritiek in te zien. Vandaar die tranen, welke sommige broederen mij hebben zien vergieten toen ik pas geordend was. Zie, de Here belachte mij en wilde door de feiten zelf mij laten zien, wie ik ben.” En dan vervolgt hij: “maar indien Hij dit niet deed om mij te verwerpen, maar uit ontferming – want dit hoop ik nu tenminste nu ik mijn krankheid leerde kennen – is het mijn plicht al de geneesmiddelen van Zijn Schrift op te sporen en door gebed en lezen zo ver te komen dat mijn ziel de krachten ontvangt die nodig zijn tot zo moeizame bezigheden. Dat heb ik tevoren niet gedaan, want ik heb er niet genoeg tijd voor gehad; immers ik ben geordend op een tijdstip waarop wij er juist over dachten hoe wij de tijd konden krijgen om de Goddelijke Schriften diep te doorvorsen en waarop wij het zo wilden inrichten dat wij tot deze bezigheid overvloedig tijd konden hebben. In waarheid wist ik nog niet wat mij alles ontbreekt tot het werk dat mij nu kwelt en uitput. Maar indien ik met die bedoeling door de feiten zelf geleerd heb wat een mens nodig heeft, die aan het volk de sacramenten en het Woord Gods bedient. ... wilt gij dan, vader Valerius, dat ik omkom? Gij hebt toch de kerk lief, welke gij wildet dat ik in deze toestand zou dienen? Wellicht, echter zegt gij: ik zou wel eens

¹³ M citeert uit A. Sizoo: *Het leven van Augustinus*. Delft: Meinema z.j. (1929), de drie citaten op 88vv.

willen weten wat er aan uw vorming ontbreekt. Dat nu is zóveel, dat ik gemakkelijker zou kunnen opsommen wat ik heb dan wat ik verlang te hebben.” “Door de studie van de Schrift alleen kan dit vervuld worden, door vragen, zoeken en kloppen, dat is: door bidden, lezen en zuchten.”

Omdat Valerius oud en ziekelijk was, moest Augustinus direct na zijn ambtsaanvaarding veel preken. Die preken kwamen alle uit de stilte van die kloosterachtige gemeenschap voort die hij te Thagaste had gesticht, want wel moest Augustinus vroeg of laat het bisschoppelijke paleis betrekken, maar hij hield vast aan zijn strenge levenswijze. Zo is aan die preken dan ook (er zijn er een kleine vierhonderd bewaard gebleven) een gloed van ernst, een ingehouden hartstochtelijkheid en indringende kracht. Wel wordt de tekst vaak vergeestelijkt, wel is de taal vol van die kunstige wendingen die wij niet meer kunnen waarderen (maar een zuidelijk volk als het Italiaanse bijvoorbeeld nu nog in verrukking zouden brengen), dat neemt echter niet weg dat ook ons nog die gloed tegenslaat en de gespannen ernst die, merkwaardigerwijze, ons niet neerdrukt, maar onwillekeurig ons verheft.

Het werk van een presbyter was intussen vol beslommeringen, want men kwam destijds met alle mogelijke maatschappelijke kwesties tot de geestelijke leidsman in stad of gewest. Verder had de presbyter het recht van intercessie: hij kon dus bij de wereldlijke rechtspraak tussen beide komen. Bovendien had hij te zorgen voor de zwervers en de armen en vooral voor de vluchtelingen, die in de kerk asiel, dat is: een vrijplaats, hadden gezocht. En nu is het merkwaardig hoe geduldig Augustinus al deze beslommeringen op zich nam en hoe praktisch hij te werk ging. Toch – en dat kan ons niet verwonderen – voelt hij zich soms benauwd door de gewetensvraag of deze tijdsbesteding wel evenredig is aan de vrucht, of zij wel zedelijk verantwoord is. Hij zegt daarover in een brief, die in zijn geheel een inblik geeft in zijn gemoed: “De donkerte en drukte der wereldse zaken kwellen ons en matten ons af. Wel bezitten wij die zelf niet, maar we behartigen die voor hen die gewend zijn om te dwingen één mijl met hen te gaan en wij hebben het bevel om met hen twee mijlen te gaan; zoveel wordt op onze schouders gelegd dat we ternauwernood op adem komen en toch geloven wij dat Hij, voor wiens aangezicht het geschrei der gevangenen stijgt, ons, wanneer we trouw blijven in de bediening tot welke Hij ons waardig gekeurd heeft, van alle benauwdheid zal bevrijden.”¹⁴ Bij zijn huisbezoek, zo wordt ons gemeld, hield de presbyter zich aan deze regel dat hij alleen de zieken bezocht die het Woord en de sacramenten moesten missen, en ook dan alleen wanneer men hem dat vroeg, maar weduwen en wezen zocht hij uit eigen beweging, gelijk hij zich ook bijzonder inliet met de vele armen in zijn gemeente.

Kort vóór Kerstmis, enkele weken na de dood van Valerius, werd Augustinus gewijd tot bisschop van Hippo. Hij was toen 42 jaar en zou dit hoge ambt nog 34 jaar bekleden. In deze positie nu kwamen zijn gaven van regeren pas ten volle tot hun recht, met name in de bestrijding van schisma (= scheuring, zelfstandigheid van een groep gelovigen ten koste van het geheel der Kerk) en ketterij (streven eenzijdige nadruk te leggen op een deel van de waarheid ten koste van het grote geheel van de Waarheid). Tegen de Donatisten vooral stond hij voortdurend op de bres (zij gelijken zeer veel op onze Hersteld Apostolischen, al was bij hen alles veel beter doordacht). Niet minder dan twintig geschriften tegen de

¹⁴ Zie het eerder genoemde boek van A. Sizoo (1929), 127.

Donatisten zagen het licht, de brieven en de preken niet meegerekend. Lange tijd was het namelijk zijn overtuiging “dat niemand tot de éénheid der kerke Christi gedwongen moest worden, maar dat men met woorden te werk moest gaan, dat er met inzicht overwonnen moest worden, opdat wij hen, die wij als openlijke ketters gekend hebben, niet als geveinsde kerkleden terug zouden krijgen”. Later riep ook Augustinus helaas de sterke arm van de overheid tegen de Donatisten (die intussen ook tot allerlei geweldpleging waren overgegaan) te hulp. We moeten ons goed duidelijk maken dat de sekte van die tijd niet een klein groepje was en de kerk de grote massa omvatte. Toen in 411 op bevel van de keizer een openbaar debat plaats vond, kwamen niet minder dan 279 Donatistische bisschoppen met 286 katholieke samen. Wat een machtige spanningen moest dit geven! En dit is het sterke, ja heldhaftige van die tijd, dat men het niet, omdat de partijen ongeveer even sterk waren, op een akkoordje gooide met elkaar. En gelukkig maar: in de jeugdijaren van de Kerk zou de vage formule de ondergang van alle wezenlijk geestesleven ten gevolge hebben gehad! Het was een geweldige, stormachtige lentemaand voor de Westerse Kerk! Noord-Afrika werd bovendien juist in deze tijd in de oorlog van het Romeinse keizerrijk tegen de Germaanse stammen betrokken. De Vandalen en Alanen hebben in de loop van vijf jaren heel de bloeiende streek verwoest, van de talloze kerken waren er nauwelijks drie over, namelijk te Carthago, te Hippo en te Cirta. Augustinus had over dit alles diepere gedachten en geestelijker oordeel dan de meesten van zijn tijdgenoten. Hij zag er het oordeel Gods in over het Romeinse rijk; hij was meer bezorgd voor de kerk dan voor de staat. Hij had een heroïsch karakter en citeert bijvoorbeeld met instemming deze woorden van een wijs man: “Hij zal niet groot zijn, die het voor iets groots houdt, dat hout en stenen vallen en dat stervelingen sterven.” Hij decreteert, als de vijand nadert, “dat een pastor alleen dan mag vluchten, wanneer men hem speciaal zoekt, en ook dan alleen, wanneer de kerk niet onverzorgd achterblijft. Anders is hij gelijk aan de huurling, die geen zorg heeft voor de schapen, maar vlucht wanneer de wolf komt”.¹⁵

Augustinus ontsliep tijdens het beleg van Hippo in het jaar 430, in de leeftijd van bijna zes en zeventig jaar. Possidius, zijn vriend en eerste biograaf, eindigt de levensbeschrijving onder andere met deze woorden: “een testament had hij niet opgesteld, want als een zoon van God had hij niets te vermaken... maar dit was zijn laatste wil, dat de boekerij der kerk en al de boeken zorgvuldig voor het nageslacht bewaard moesten worden.”¹⁶ Uit zijn geschriften blijkt duidelijk dat deze God welbehagelijke en bij de mensen geliefde priester, voor zover men bij het licht der waarheid kan zien, oprecht en zuiver in het geloof, de hoop en de liefde van de katholieke kerk geleefd heeft. Hij was een van hen van wie de Here Christus zegt: “wie zo gedaan zal hebben en de mensen alzo zal geleerd hebben, die zal groot genaamd worden in het Koninkrijk der hemelen.” [Matth. 5: 19]

ONZE AUGUSTINUS¹⁷

¹⁵ Sizoo, *a.w.*, 181.

¹⁶ *Idem*, 186.

¹⁷ *In de Waagschaal* jg. 10, nr. 15, 8 januari 1955.

Helemaal tegen de smaak van deze tijd hebben wij Augustinus herdacht door zijn léven te gedenken aan de hand van zijn eigen *Confessiones*, die als belijdenissen zijn bedoeld én als lofprijzingen (het woord: *confessio* kan beide betekenen). En helemaal voorbij aan de eisen van theologische rekenschap hebben wij populair-vertellend en ‘treffend’ citerend vrijwel uitsluitend deze *confessio* aan het woord gelaten. Dan komt inderdaad de kerkvader niet in het zicht, dan spreken wij niet of slechts terzijde over Augustinus’ leer aangaande de triniteit, de menswording, de kerk, de staat, de erfschuld. Dan raakt men licht verzeild in het lyrische, dat te weinig contour geeft, in het subjectieve, dat geen bindende kracht heeft, in de ‘romantiek’ van de grote man, het genie, “die schöne Seele”, in het piëtisme van de heilsweg waarop de grote zondaar werd voortgestuwd om een opmerkelijk heilige te worden. Wij geven dat alles toe, maar bekennen dat wij toch met opzet zo zijn te werk gegaan. Want dat Augustinus de ‘onze’ is, niet rooms, niet gereformeerd, maar de stof en de dominant tot die beide, niet ‘klassiek’, niet modern, maar de erkenning van het éne gepaard aan de ontsluiting van het andere, dat Augustinus de ‘onze’ is, omdat bij hem, evenals bij Luther en Kierkegaard, de “subjectiviteit de waarheid is”, daarop wilden we uitkomen. De zin is toegespitst en gevaarlijk, zeker als men hem misverstaat, zelfs als men hem goed verstaat. Het betekent dat ten aanzien van Gods openbaring geen enkele vorm van herhaling of bevestiging waar is, tenzij die door ons persoonlijk bestaan is heengegaan en onze eigen mond ontsloten heeft. Het betekent niet dat wij de waarheid scheppen, het betekent niet dat de waarheid slechts geldt voor zover wij haar kennen en erkennen. Maar, zoals gezegd, óók recht verstaan is de these dat de “subjectiviteit de waarheid is” gevaarlijk. En toch, als voor ‘ons’ vaststaat dat ten aanzien van God de waarheid niet wordt gevonden, maar geschonken in het gehoor van het hart, dat de waarheid niet wordt bewezen, maar dat van haar wordt getuigd (waarom Jezus voor Pilatus zei “dat Hij daartoe gekomen was” – en daarna zwéég, “zodat de stadhouder zich zeer verwonderde” [Matth. 27: 14]) – wanneer het voor ‘ons’ vaststaat dat de waarheid ten aanzien van God niet het begrip tot laatste drager en voertuig heeft, noch ook het beeld, maar de naam en de naamgeving en het prijzen van de Naam, wanneer het voor ‘ons’ vaststaat dat wij op de vraag: “wat is waarheid?” [Joh. 18: 38] geen antwoord krijgen gelijk op andere vragen die de ervaring betreffen, omdat hier het antwoord primair is aan de vraag, omdat de vraag er in dit ene, enige geval niet zou zijn als het antwoord niet gegéven was en werkzaam zowel in onze verontrusting als in onze vrede – wanneer wij verstaan en beamen wat Pascal God in de mond legt: “gij zoudt Mij niet zoeken, indien ge Mij niet gevonden had”¹⁸ en dus met huivering, blijde huivering de innige wederkerigheid tussen vrijheid en waarheid beseffen en de ondoorgrondelijke samenhang tussen de Geest die getuigt aan en met onze geest en de geest aan wie en met wie de Heilige Geest getuigt – dan kunnen wij niet anders dan de gevaarlijkheid van de veel-gewraakte *Satz* riskeren.

En daarin nu, meen ik, is Augustinus de ‘onze’ in een diepere zin dan die ons voorzweeft wanneer wij zeggen dat Augustinus de eerste moderne mens is. Wij horen altijd weer dat Augustinus de grote themata van de Westerse kerk heeft aangeslagen: Schepper en schepsel (en inderdaad zó als hij heeft de Oosterse kerk daarvan niet geweten), zonde en genade, predestinatie en geschiedenis, gezag en vrijheid, kerk en kerkorde, staat en tucht, dogma en

¹⁸ Blaise Pascal: *Pensées*, fragment 553.

belijdenis (ook weer naar mijn inzien in een nieuwe zin vergeleken met de Oosterse kerk), wij horen dat Rome zich terecht op hem beroept en óók de Reformatie, wij krijgen vele knappe interpretaties ons voorgezet, waarbij een merkwaardige rest onbenut blijft – en als het ons wat schemert bij de dialectische spanningen en paradoxen van Augustinus zélf en van zijn interpreten, dan horen wij dat de éénheid van zijn leven en denken ten slotte ligt in zijn mystiek. Dat is dan wel (zegt men er haastig bij) een bijzondere mystiek, die uit neoplatonische en persoonlijke, bijbelse elementen gemengd is – en we kunnen gevoegelijk meegaan in zulke duidingen, die voor een aanmerkelijk deel onweersprekelijk zijn. Toch wordt alles anders als we zien waarom én Rome én de Reformatie zich op Augustinus kunnen beroepen. Is het niet omdat hij met geen van de ‘Westerse themata’ in het reine is gekomen, en dat hoewel hij zich niet zelden tot stellingen heeft geforceerd om een gréns te stellen aan het ja en nee, aan het voortdurende én – én (in plaats van het quasi-logische óf – óf), aan het meeslepende maar ook vernevelende: ‘zowel’ dit, ‘en ook’ dat? Is het niet omdat bij hem voor het eerst de “subjectiviteit de waarheid is”? Is het niet omdat hij bevrijd was tot het rechte ongeloof in de evenredigheid van taal en begrip, van woord en werkelijkheid, en de Logos het veld heeft geruimd voor het Woord? Heeft hij niet op een andere wijze “vreze Gods” gekend, een verslagenheid in uitersten van distantie en verworpenheid én een hunkering, een bewondering, die niet aflaat in het werven en in het ontvangen van Hem die over ons bestaan het oordeel is?

En als we vragen waar het vandaan komt, deze nieuwe toon, deze dialectiek en deze gevoelskracht, dan is, dunkt mij, het antwoord niet allereerst: uit zijn genialiteit, maar: uit de affiniteit met Israël. Men heeft gezegd dat niemand van de ‘vaders’ vóór Augustinus Paulus’ verkondiging van de rechtvaardiging heeft gevat. Moeten we niet even stellig zeggen dat niemand de psalmen heeft gelezen zoals hij? Wie heeft vóór Augustinus bijbelse grondwoorden als ‘hart’, als ‘gedenken’ (Gods gedachtenis), als ‘berouw’ (ook Gods berouw), vooral ook ‘geloof’, ‘eenvoudig’ (*‘ganz’*), ‘wonder’ en ‘teken’, woorden als ‘vlees en bloed’ en als ‘liefde’, de liefde die niet de koele stilte is in de aanschouwing van de Idee, maar de vlam en de hartstocht, de klacht en de verrukking van het Godsvolk en het Godskind? En als we bij de woorden niet blijven staan, als we de onvermijdelijke vooronderstellingen van het bijbelse getuigenis nagaan – wie heeft er vóór Augustinus recht verstaan wat geschiedenis is, het goddelijke drama (dat aan elke tragische duiding ontheven is), wat volk van God is, wat het fatale geheim van de vrijheid is welke wij ons hebben verworven in de zonde?

Wanneer wij dan bij wetenschappelijke beschouwing op spanningen en tegenstrijdigheden in Augustinus’ leringen stuiten, dan is het eerste sein dat ons daar gegeven wordt naar mijn inzien niet de roeping de problematische restanten te fixeren, om vandaar uit tot een correctie, een aanvulling te komen op de wijze van een rationele consequentie, die ook weer start bij een willekeurig geïsoleerd ‘probleem’ – het eerste sein is het appel de ogen open te zetten en open te houden voor de innerlijke noodzakelijkheid, die de rustende thesen uit elkaar rukt door de beweging van de “subjectiviteit die de waarheid is”! Wie zegt: er is bij Augustinus een spanning tussen canon en symbool, Schrift en dogma, biblicisme en kerkisme – wie zegt: er blijft een rest over bij de synthese tussen geloof en kennis – wie zegt: zijn kerk is tegelijk gegrond op het priesterschap van het heilig volk, het verkregen volk én op het gezag van de hiërarchie – die moge beseffen dat Augustinus de ‘onze’ is, ten eerste daarin

dat wij in een andere situatie structureel op dezelfde aporieën stuiten, anderzijds en daar bovenuit dat Augustinus de ‘onze’ is daarin dat hij, nu eens duidelijker dan weer troebeler, op een onvergelykelijke wijze indringend aanwijst waarom theologie niet anders kan zijn, als zij (laat ik het voorzichtig zeggen) begint met het materiaal van ‘heidense’ woorden, die ons door onze vaders overgeleverd zijn, Israëlitisch te denken naar het voorbeeld van de Leer, die aan de vaders, die andere, is overgeleverd. Vandaar naast de uitgesproken *retractationes* (herroepingen, correcties) de vele onuitgesprokene, die impliciet in zijn denken aanwezig en werkzaam zijn. Augustinus is ten slotte in alle massiviteit ‘zwevend’, in alle beslistheid ‘tastend’, in alle betoog ‘getuigend’, in alle zekerheid vol aanroeping van God, dat Hij zelf voor onze zekerheid borg moge staan. Wat in de *Confessiones* zo sterk dóórklinkt en wat velen zo graag zouden willen overtroffen zien door de dogmatische stelligheid (begrijpelijk en terecht en objectief-nodig), zal toch formeel het laatste woord behouden, zal toch ook achter en door de stelligheden opnieuw moeten klinken: de verwondering die aanbidding is en de verlegenheid, die evenzeer aanbidding is.

“Wat zijt Gij dan, mijn God? Wat, vraag ik, anders dan God de Heer? Want wie is God buiten de Heer of wie is God buiten onze God? Hoogste, beste, machtigste, meest barmhartige en meest rechtvaardige, meest geheime en meest tegenwoordige, schoonste en sterkste, standvastige en onbegrijpelijke. Onveranderlijke, Gij, die alles verandert. Nooit nieuw, nooit oud, maar alles vernieuwend en de hoogmoedigen voerend tot ouderdom en zij weten het niet. Altijd handelend, altijd in rust, verzameland en nooit ontberend, dragend en vullend en beschermend, scheppend en voedend en volmakend, en toch zoekend, ofschoon niets U ontbreekt. Gij bemint, zonder hitte, Gij zijt in ijver en toch zeker, Gij hebt berouw en treurt niet, Gij toornt en zijt kalm. Gij verandert Uw werken, maar niet Uw besluit, Gij neemt wat Gij vindt en verliest nooit. Nimmer zijt Gij arm en toch verheugt Gij U over winst. Nooit gierig, vordert Gij met woeker. Er wordt aan U geleend, opdat Gij iets zoudt schuldig zijn – en wat hééft iemand dat niet van U is? Gij geeft schulden terug, terwijl Gij niets schuldig zijt. Gij geeft hetgeen wij verschuldigd zijn en verliest daarbij niets... En wat zeggen wij, mijn God, mijn leven, mijn heilige Liefelijkheid? Of wat zegt iemand, als hij over U spreekt? Maar wee hen die over U zwijgen, omdat zij babbelen en toch stom zijn.” [5v.]

Als we zulke aanroepingen niet als lyriek terzijde stellen of afschuiven naar het biografische, maar ze laten dóórklinken achter en in de leer van triniteit en incarnatie, van zonde en genade, van gezag en vrijheid, van kerk en staat – dan wordt het geheel van Augustinus’ werk voluit theologie en Augustinus wordt de ‘onze’, als de eerste (als u wilt) moderne theoloog.

VADER VAN HET WESTEN¹⁹

Theodor Haecker²⁰, de Kierkegaard-kenner, later tot Rome bekeerde leider van een belangrijk deel van de Duitse jeugd (die tot in de illegaliteit zich heeft voortgezet), schreef in

¹⁹ *In de Waagschaal* jg. 10, nr. 16, 15 januari 1955.

²⁰ Theodor Haecker (1879-1945) was een Duits schrijver en filosoof en een van de scherpste katholieke cultuurcritici van zowel de Weimar-republiek als het Derde Rijk. Hij schreef over en vertaalde werken van Vergilius, Kierkegaard en Newman. Haecker was een compromisloos tegenstander van het Hitlerregime en

verzet tegen de complexiteit, de cerebraliteit, de chaos van het Westen – een continent zónder geloof, zónder wereldbeschouwing, prijsgegeven aan alle verbeeldingen en raffinementen, een continent open voor alle winden, voor *Sturm-und-Drang*, uit alle streken als storm opgestoken – een meesterlijk essay: *Vergil, Vater des Abendlandes*!²¹ Daar wordt getracht de grondstructuur van de westerse cultuur af te lezen uit de diepe, eenvoudige grondwoorden van Vergilius' *Bucolica* en *Georgica* en *Aeneis*.²² Het gaat om de ware mens, tegenover de oermens, de magische, de middeleeuwse of de moderne mens – en daarover dat de wésterse mens reeds méér dan 20 eeuwen het principaat gevoerd heeft over alle volken, omdat hij de principiële mogelijkheid in zich droeg alle andere mensen te begrijpen, waarin dan tegelijk ligt opgesloten dat hij die anderen allen naar aanleg en roeping in zich vervat. Vergilius als dichter de openbaarder van de glans van de dingen, de glans, die niet zónder de *res*, de realiteit tot de *gloria*, de heerlijkheid van het leven zich ontvouwt! Eenvoud, realisme, zakelijkheid, beheerste smart, continuïteit van arbeidskracht, geduld tot ontginning, de ingehouden kracht van herder en boer tegen de wilde van nomade en Viking, de begrenzing van de Eros door de overgave aan een objectieve opdracht in de wereld, het evenwicht (dat zich zeer van middelmaat en middelmatigheid onderscheidt), de figuur van de geestelijke leider (die vorst, priester noch demagoog hoeft te zijn als in de Oriënt), de kunst van het gecompriëerde in gebaar, gedrag en betoog, de *piëtas*, de vroomheid, die aan het besef hangt een zoon te zijn van een vader, van de vaderen en van de Vader, de familiezin, die steeds weer in staat blijkt het titanische (dat ook 'westers' is) krachtdadig te temmen en te leiden in de bedding van de deemoedige dienst, de gebondenheid aan de *justissima tellus* (de allerrechtvaardigste akker, bodem, aarde), het *cedere Deo* (het wijken voor de god die men tégen zich bevindt), een 'theologisch' geïnspireerd humanisme, de helderheid van de mysteriën (want de gelijkstelling van geheim met nacht en duisternis is de kapitale onzin van onze dagen) – samengevat: een gelovig realisme – ziedaar wat Haecker voor de grondslag van Europa houdt.

Het boek van Haecker is geschreven vanuit het besef dat wij nog altijd geestelijk in het Romeinse imperium leven, het speelde die waarheid uit tegen de nationaalsocialistische verbreking van alle continuïteit, het is een geniale polemieek en een stralende apologie. Maar het lijkt ons nu te eenvoudig, te opzettelijk-boers, te weinig genuanceerd, te gezondheidens (tegen het zieke heidendom van de nazi's) om de titel te rechtvaardigen: *Vergilius, Vader van het Westen*. Het is, toegespitst gezegd, alsof de roomse kerk volgens Haecker als opvolgster van het Romeinse rijk, zich werkelijk niéts door Israël heeft laten zeggen, ook niet door de filosofie van de Grieken en van het Oosten – kortom, het is alsof Augustinus niet stuk voor stuk en slag op slag Vergilius heeft overtroffen, beschaamd en uitgeschakeld. Ik zeg: als men van een vader van het 'avondland' wil spreken, dan verdient Augustinus die hoge naam veel

kreeg vanaf 1935 een spreekverbod en vanaf 1938 een schrijfverbod, hoewel vertalingen daarvan waren uitgesloten. Zijn *Tag- und Nachtbüchern* (postuum, 1947) werd veel gelezen. Haeckers verzetshouding en uitspraken waren een belangrijke inspiratiebron voor Hans en Sophie Scholl van de verzetsgroep *Die weisse Rose* (1942-1943).

²¹ Leipzig: Hegner 1931. [4245]

²² Publius Vergilius Maro (70-19 v.o.j.), de 'Romeinse Homerus', schreef in de laatste jaren van zijn leven de *Aeneis* als oorsprongsverdicthting van Rome, en voorts veelgeprezen poëzie in o.a. de *Georgica* en *Bucolica*. In het eerste kwart van de 14de eeuw verschijnt hij als 'gids voor de klassieke oudheid' in de vermaarde allegorese van Dante Alighieri: *La Divina Commedia*.

eerder van Vergilius. En dit is niet slechts een zaak van eer en voorrang, maar het behoort, dunkt mij, tot het rechte verstaan van onze geestelijke toestand of ligging, het behoort tot de goede en noodzakelijke rekenschap aangaande onze staat en stand. Wij spraken van 'onze' Augustinus. Zonder dit bezittelijk voornaamwoord nader te bepalen, tevreden met de aanduiding dat het ons ging om het bovenconfessionele van Augustinus' geest, tegelijk tevreden met de vlottende grenzen van dit 'onze', zodra we zien dat ook filosofie en politiek verwereldlijkte toepassingen zijn van het dogma en van theologische thesen, die hoewel niet gecanoniseerd, in de diepte voortdurend werkzaam zijn geweest over het hele veld van de arbeid tussen kansel en kathedra enerzijds en ploeg en troffel, lans en zwaard anderzijds. Want nooit klinkt er een eigen woord, of de wereld hoort, zij 't na een eeuw, voorop de clerici en na nog eens een eeuw de laïci. Want niets is machtiger dan het woord, dat boven de uitspreekbaarheid zich verheft en de bevende (maar niet wankelende) brug slaat van het hart naar de rede en vice versa, van de stille hoogte van de aanschouwing naar de bonte breedte van het gemenebest, van het geconcentreerde gehoor naar de beleving en de bevinding van enkeling en volk, van leenheer en magistraat, van boeren en burgers. En als iets ons in het Westen heeft gestempeld, dan is het de leer van de aardse en de hemelse Stad en hun verwikkeling, hun onderscheiding, hun strijd, zoals die staat uitgespannen in het raam van de geschiedenis. Augustinus vooral is er schuldig aan dat onze eenvoud niet zo onmiddellijk is als die van de Romeinse republiek. Hij maakte dat ons realisme transparant blijft tot op de wonderbare oorsprongen, hij leerde ons de ontginning van de wereld begrensd te zien door de contemplatie, hij wees ons de geestelijke leider aan, uitgebeeld en overtroffen door de bisschop, die een gewoon mens is en toch een geheiligd herder. Augustinus heeft de antieke contractie van woord en zinsnede doorbroken met de abundantie van een nieuwe, bezielde retoriek, door hem is onze *pietas* innerlijk ambivalent geworden ten opzichte van de vaders en de vaderen, en wel vanwege het overwicht van de Vader, door hem werd het titanische vernederd door de confrontatie met de mensheid van de Zoon, door hem is ons gelovig realisme doorschoten met stralen van een hoger zon, die nochtans lager daalt, ja tot in de benedenste delen der aarde. Augustinus heeft ons – ondanks het geweldige interregnum van de scholastiek – gebloeid en gebannen door de suggestie dat 's mensen binnenste de haven en ankerplaats is van alle 'objectieve' kracht, waarheid en waarde, die gelden zal. Zonder 'onze' Augustinus zijn met name de voornaamste wendingen van de kennistheorie in Europa niet te begrijpen. Deze kolossale geest heeft ons anderhalf millennium ook te dezer zake in zijn ban gehouden. Descartes en Malebranche, Berkeley en Shaftesbury hebben hun problemen (de eerste schat van een cultuur zijn de problemen, de échte, onvermijdelijke, beloftevolle problemen) van Augustinus. En nog, vlakbij, Husserl en Heidegger, ze zijn mede door hem voortgestuwd tot hun nieuwe exploraties aangaande het menselijke bewustzijn, aangaande de plaats van de mens in de wereld, in de tijd. Is het niet wonderlijk dat wat Augustinus, half-lyrisch, half-didactisch, maar steeds met de gloed van zijn vervoerde *intellectus* heeft voorgedragen over het geheim van de tijd, van het geheugen, van de verhouding van lichaam en ziel, wat hij heeft geweten over het wezen van de methodische twijfel, over het wezen van de beweging, van de geschiedenis, over het wezen van de schoonheid, nog steeds in essentie niet is overtroffen of geneutraliseerd, laat staan te niet gedaan (helaas begrijpt de moderne mens niet, dat zo min als Rembrandt 'verouderd' is, Plato of Augustinus verouderd is of verouderen kan; werkelijk, geregeld 'verouderen'

bestaat alleen in de exacte wetenschappen, daarom is hun beoefening ook een vorm van de hoogste geestelijke training en ascese).

Wanneer wij deze dingen bedenken, gaan we geleidelijk inzien waarom Vergilius tot “vader van het Westen” uit te roepen, behalve een overdrijving, ook een mistekening is, namelijk de miskenning dat ‘Europa’ theologisch bepaald is en die andere miskenning, namelijk dat de rijkdom van het Westen ligt in zijn vragen, niet alleen in zijn vragen, óók in zijn antwoorden, niet in zijn vragen überhaupt, maar vooral in de zinvolle onderscheiding van de vragen, in tijdelijke en blijvende, in oplosbare en onoplosbare, en ten slotte in vragen die redelijk gesteld en die redelijkerwijze niet gesteld kunnen worden.

Natuurlijk is er overvloedig aanleiding geweest voor Haecker omstreeks 1937 en voor anderen later vereenvoudiging aan te brengen, omdat de macht van de domheid in crisistijden nu eenmaal alleen met de macht van het simplisme is te keren – natuurlijk kan deze en gene ook geroepen zijn om zulk simplisme te bedrijven – de kerk als geheel echter kan en mag zich daartoe niet begeven. Zij kan haar herkomst niet verloochenen, noch haar verantwoordelijkheid voor de toekomst, die vroeg of laat op de nu door velen genegeerde vragen zal terugkomen. De kerk, juist om de eenvoud van het Evangelie récht in te brengen in het leven, kan onmogelijk volstaan ‘eenvoudig het evangelie’ te brengen. Ook daarin is Augustinus ‘ónze’ Augustinus, dat hij ons een voorbeeld heeft gegeven van een pastoraat zo eenvoudig en hartelijk en indringend dat het de diepte van de zaak slechts zelden behoeft te verdoezelen, van een ‘apostolaat’ zo zakelijk en bewogen en consequent dat het geen gereede aanleiding vond om de afgrond van de spanning tussen de aardse en de hemelse *civitas* te verbloemen. Maar, dit bemerkend, vinden wij wellicht een afdoende reden om de titel ‘vader van het Westen’ op te geven en daarvoor te zetten: ‘leraar van het Avondland’, met dien verstande dat wij goed vasthouden (in de lijn van oud-Joods, reeds bijbels spraakgebruik – men zie het boek Spreuken) hoezeer juist de leraar ons zoal niet voortbrengt of verwekt, dan toch wekt, hoezeer hij zonder officiële steun in de wetgeving, het levende gezag onder ons vertegenwoordigt. En gezag is, hoewel vaderlijk in wezen, toch hierin van elke fysieke binding en beïnvloeding onderscheiden, dat het de vrijheid van de geest niet alleen duldt of erkent, maar roept en wekt.